

UOT-811.11-112

Səhifə: 148-155

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.1.148>

Qismət Cəfərov
Bakı Dövlət Universiteti
ceferov.qismet@inbox.ru

DİLDƏ MƏZMUN VƏ FORMA MÜNASİBƏTLƏRİ: “KARTEZIAN DİLÇİLİYİ”NDƏN “DİL VƏ TƏFƏKKÜR”Ə

XÜLASƏ

Məqalədə Noam Xomskinin dildə məzmun və forma münasibətlərinə baxışlarının “Kartezian dilçiliyi”ndən başlayıb “Dil və təfəkkür”ə qədər davam edən ikinci mərhələsi araşdırılır. Həmçinin Amerika dilçi-mütəfəkkiri “Kartezian dilçiliyi”nin “Dildən istifadənin yaradıcı aspektləri”, “Alt və üst strukturlar” və s.kimi bölmələrində rəasionalist filosofların fəlsəfi baxışlarını şərh edərək dildə məzmun-forma münasibətlərinin konturlarını aydınlaşdırır. Karteziançılardan (R.Dekartdan V.fon Humboldta qədər) dilin yaradıcı təbiətinə münasibətlərini təqdim edən N.Xomski belə bir qənaətə gəlir ki, yaradıcılıq xüsusiyyəti yalnız insan dilini səciyyələndirən bir əlamətdir. “Dil və təfəkkür”də isə görkəmli dil mühəndisi yeni dilçilik nəzəriyyəsini linqvofəlsəfi baxışlar kontekstində keçmiş, indi və gələcək miqyasında nəzərdə keçirir. Bu baxımdan məzmun-forma münasibətlərinə müvafiq əsərlərdə dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi zəminində baxmağın strategiyası müəyyənəşdirilir.

Açar sözlər: *N.Xomski, dil, təfəkkür, kartezian, məzmun, forma.*

Giriş: N.Xomski dil haqqında yeni nəzəriyyəsinin ideya-metodoloji köklərini axtararkən (söhbət ondan gedir ki, nəzəriyyə, əslində, heç bir təsir olmadan müəllifin öz idrakının məhsulu kimi meydana gəlmiş, yalnız bundan sonra onun “tarixi köklər”ini öyrənməyə maraq yaranmışdı) XVII əsrə - “dahilər dövrü”nə daha çox istinad etməli olmuş, o dövrün ümumilik (universalıq), rəasionalizm (ağılabatanlıq, həqiqətə uyğunluq) və deduksiya kimi önə çıxan prinsiplərini öz dil nəzəriyyəsinin fundamenti olaraq qəbul etmişdi. “Kartezian dilçiliyi”ndə, XVII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən, sonra isə daha çox romantizm ideyalarının təsirinə məruz qalan və nəhayət, tədricən, demək olar ki, unudulan böyük bir dilçilik, yaxud dil fəlsəfəsi cərəyanının əsas ideyaları araşdırılır. “Giriş”dən sonra “Dildən istifadənin yaradıcı aspektləri”, “Alt və üst strukturlar”, “Dilçilikdə təsvir və izah”, “Dilin mənimsənilməsi və istifadəsi” bölmələrinin hər birində, bir tərəfdən Kartezian dilçiliyinin dilə ümumi metodoloji baxışları əks olunur, digər tərəfdən, konkret problem ətrafındakı mülahizələr nəzərdən keçirilir. Əsərin “Giriş”i dil haqqındakı elmin yalnız keçmişini deyil, gələcəyini də əhatə edən belə bir fikirlə bitir ki, “*əsas vəzifə müasir dövrə sələflik etmiş dövrdə toplanmış “ideyalar kapitalı”nın əsl təbiətini müəyyən etmək, indiki araşdırmalar üçün onun əhəmiyyətini qiymətləndirmək və dilçilik elminin tərəqqisi naminə ondan istifadə yollarını axtarib tapmaqdır*” [5, s.21].

Dildə məzmun və forma münasibətləri məsələsinə “Dildən istifadənin yaradıcı aspektləri” bölməsində R.Dekartın fəlsəfi baxışlarının şərhilə başlayan müəllif, doğru olaraq göstərir ki, o “*öz əsərlərində dilə nadir hallarda müraciət edir, ancaq dilin təbiəti haqqında bəzi qeydləri onun bütünlükdə təlimində mühüm rol oynayır*” [5, s.23]. R.Dekartdan belə bir sitat gətirilir:

“Əlbəttə, belə bir təsəvvür etmək olar ki, sözləri tələffüz etmək qabiliyyətinə malik bir maşın yaradılmışdır. Həmin sözlərin bəziləri hətta bədən üzvlərinə təsirlə əlaqədar olub onun orqanlarında dəyişikliklər əmələ gətirir; məsələn, onun bir yerinə toxunsan, soruşacaq ki, ona nə demək istəyirlər, başqa yerinə toxunsan, qışqıracaq ki, onu ağrıdır və s. Ancaq o, sözləri müxtəlif

üsullarla sərgiləyə bilməyəcək ki, bütün deyilənləri özünün iştirakı ilə mənalı üzrə uyğun cavablandırarsın, halbuki bunu ən küt insan edə bilər” [5, s.24].

Əlbəttə, N.Xomskinin təqdimatında bu sitat maşınla insan arasındakı fərqi bir daha nəzərə çatdırılmasına, yaxud XVII əsrin dahilərini də bu məsələ ilə maraqlandıranı yada salmağa xidmət etmir; Kartezian fəlsəfəsi ilə bu təmasın mahiyyəti hər hansı mənanın, yaxud məzmunun ifadə və qəbul olunmasında məzmun – forma münasibətlərinin nə qədər yaradıcı səciyyə daşdığına və məsələyə bu cür yanaşmanın yeni hadisə olmayıb filosofları çoxdan maraqlandırdığına elə bir işarədir ki, həmin maraq hətta öz ilkin təsir dairəsində belə bugünkü törədici qrammatika (və onun yaratmaq üzrə olduğu dil fəlsəfəsi) üçün kifayət qədər mükəmməl metodoloji istinaddır.

R. Dekart o fikirdə deyil ki, maşının müxtəlif mənalı (və müvafiq) sözlərlə ifadə etməsinə mane olan onun canlılardakına uyğun orqanlarının olmamasıdır. Çünki *“sağsağan və tutuquşular da sözləri bizim kimi tələffüz edə bilərlər, ancaq bizim kimi danışa, yəni nə düşündüklərini dediklərini göstərə bilməzlər; halbuki lal-kar doğulmuş, eyni dərəcədə, bəlkə də heyvanlardan da artıq nitq orqanlarından məhrum olmuş insanlar həmin orqanlardan məhrum olmamış digər insanlarla qarşılıqlı anlaşma üçün özləri, adətən, bəzi işarələr icad edirlər”* [5, s.25].

Bu isə o deməkdir ki, “dahilər dövrü”nün dühaları belə bir qənaətə gəlmişdilər ki, dil insanla bağlı bir fenomen olub onun məzmun – forma vəhdəti məhz insanın yaradıcılıq (törədici) istedadı ilə fərqlənir. Həmin filosoflardan biri – fransız Jero de Kordemua (1628-1684) irsinə müraciət edən “Kartezian dilçiliyi” müəllifi onun aşağıdakı mühakimələrini xatırladır: *“Danışmaq o demək deyil ki, elə indicə qulağın eşitdiyi sözləri eynicə təkrar edəsən ... odur ki, birincilərə müvafiq başqa sözlər deyəsən”* [5, s.31].

Həmin mühakimələrin müəllifi isə öz növbəsində “birincilərə müvafiq başqa sözlər deməy”in nə demək olduğunu belə izah edir:

“Mən görürəm ki, [insanların] bəziləri ilə o məsələdə razılığa gələ bilirəm ki, əvvəl bir şeyi işarələyir, indi bir başqasını işarələyəcək və həmin halda ortaya yalnız o çıxacaq ki, kimlə ki razılığa gələ bilirəm, o da mənim fikirlərimi anlayacaq” [5, s.31].

J.Kordemuanın Kartezian fəlsəfəsi ruhunda olan mühakimələri XX əsr dilçi – mütəfəkkirin diqqətini ona görə cəlb edir ki, burada sağlam məntiqi düşüncə hər nə qədər “mexanist” təsiri bağışlasa da aparıcı olub son dərəcə mürəkkəb fenomenə “işarə vermək”lə “işarəni anlamaq” arasındakı əlaqəni son dərəcə sadə bir izahla təqdim edir. Bu izaha görə, *“insanlarla danışarkən bizim başımıza daxil olan yeni fikirlər bizim hər birimiz üçün ümidverici şəhadətdir ki, onlar da bizim kimi eyni dərrakəyə sahibdirlər... Biz tam hüquqla hesab edə bilərik ki, bizdə danışanların cismi dərrakə ilə birləşmişdir, odur ki, onlar bizdə olmayan fikirləri tez-tez bizə nəql edirlər ki, fikirlərimizdə dəyişikliklər aparacaq”* [5, s.32].

İnsanaqədərki canlıların “dili”nə maraq göstərən (əslində, bu marağın bir səbəbi də insan dilinin “mənsə”yinə getmək idi) karteziançılar, məsələn, fransız, iyezuit yazıçısı Giyom Bujanın şəxsində belə bir qərara gəlmişdilər ki, *“heyvanların istənilən dili ehtiraslardan törənən hisslərinin ifadəsinə gətirib çıxarır, onların ehtirastarı isə əzsaylıdır”* [5, s.36].

N.Xomski heç də təsadüfi deyil ki, G.Bujanın belə bir dolğun mülahizəsinə diqqəti çəkir: heyvanlar bizim kimi *“şəxsi xarakterli fraza söyləyə və bunu biz etdiyimiz kimi tərtib edə bilməzlər”* [5, s.36].

“Kartezian dilçiliyi” müəllifi “dahilər dövrü” mütəfəkkirlərinin, xüsusilə R.Dekartın dilin yaradıcı təbiəti barədəki mülahizələrini araşdırdıqdan sonra həmin mülahizələri belə ümumiləşdirir: *“Söhbət ondan gedir ki, xarici stimullar və daxili fizioloji vəziyyətin şərtləndirdiyi yüngül nəzarətdən azad olan zaman yalnız məlumat, xahiş və ya əmr üçün istifadə olunan ünsiyyət vasitəsi yox, təfəkkürün və özünüifadənin əsas aləti xidmətini göstərir. Bizim dövrümüzə şüurlu davranış problemini həll etmək cəhdləri çətin ki bundan daha artıq qənaətləndirici nəticələr verə bilsin”* [5, s.37-38].

N.Xomskini heyrləndirən odur ki, XVII əsr mütəfəkkirləri dil barədə mühakimə yürüdərkən, ilk növbədə, onun yaradıcı azadlığını qeyd etmişlər. Artıq deyildiyi kimi, bu nəticə digər canlıların yalnız daxili və xarici amillərin təsirindən asılı olan instinktiv dili ilə müqayisədən ortaya gəlmiş, J.O.Lametri “İnsan – maşındır” kitabında təbiətin belə bir universal qanununu

formulə etmişdi ki, “*heyvanlar dərrakədə nə qədər udurlarsa, ondan daha çox instinkdə uduzurlar*” [5, s.40].

N.Xomski alman filosofu İ.Q.Herderin (1744-1803) “Dilin mənşəyi haqqında tədqiqat”ını da karteziyan ruhlu əsərlərdən sayır. Onun yazdığına görə, “*Dekart kimi Herder sübut edirdi ki, insan dili emosiyaların ifadəsindən haradasa fərqlənir və onun mövcudluğunu artıqulyasiya orqanlarının inkişafı ilə izah etmək mümkün deyil; belə görünür ki, dilin təzahürünü təbiətin təqlidi və ya onun yaradılması barədə “razılaşma” ilə aydınlaşdırmaq lazım deyil*” [5, s.41]. Herder əmindir ki, “*dili hər şeydən əvvəl insan dərrakəsinin təbii xüsusiyyəti hesab etmək lazımdır. Ancaq təbiət insana instinktiv dil, instinktiv dil qabiliyyəti və ya “inikas”ı dil olan düşüncə qabiliyyəti ayırmır. Daha çox, əksinə, insanın əsas xüsusiyyəti instinktin zəifliyidir...*” [5, s.41].

N.Xomskinin öz dil nəzəriyyəsi üçün “tarixəqədərki” fundament saydığı ideyalar zənginliyində ingilis filosofu Ceyms Hərris də müəyyən yer tutur ki, o, “rəşənləliq”ı, hər şeydən əvvəl, instinkdən azad olmaq kimi anlayır. Hərris dərrakə (reason) adlandırdığı “insan prinsipi” ilə “instinkt” adlandırdığı “heyvan prinsipi” arasında fərq qoyur. Belə bir ümumiləşdirmə verir: “*İNSAN öz təbiəti etibarilə RƏŞƏNLƏLİ HEYVANDIR*” [5, s.45].

Bununla belə N.Xomski göstərir ki, Hərris özünün dilin təbiəti barəsindəki mühakimələrində elə də ardıcıl olmamışdır [5, s.45].

Dilin işlənməsinin yaradıcı tərəfi barədə yeni dövr mütəfəkkirlərinin mövqeyi şərh olunarkən A.V.Şlegelin böyük maraq doğuran mülahizələri, təbii ki, kənarda qala bilməzdi. Qeyd edək ki, burada da məzmun və formanın münasibətləri baxımından diqqəti cəlb edən məqamlar az deyil. Şlegel öz “Poetika”sında göstərir ki, “*nitq yalnız və yalnız xarici stimullar və ya məqsədlərdən asılı deyil. Dilin sözləri, məsələn, danışan və dinləyəndə o əşyalar barədə təsəvvür oyada bilər ki, həmin əşyaları insanlar əvvəllər bilavasitə görməmişlər, yalnız sözlə təsvirdən bilirlər; elə şeylər də var ki, insanlar “heç cür hisslərlə qəbul edə bilməzlər, çünki onlar (həmin şeylər) ruhi aləmdə mövcuddurlar*” [5, s.45].

Dekart başda olmaqla karteziyançıların dilin yaradıcı təbiətinə münasibətlərini A.Şlegelin münasibəti ilə müqayisə edən N.Xomski sonuncunun hansı mülahizələrdə irəli getdiyini müəyyənləşdirməyə çalışaraq yazır ki, “*bizim dilin işlənməsində yaradıcılıq aspekti ilə həqiqi yaradıcılıq adlandırdığımız hadisələr arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirərkən Şlegelin gətirdiyi arqumentlərə təfərrüatı ilə baxmaq maraqlı olardı...*” [5, s.47]. Həmin təfərrüat isə, prinsip etibarilə, bundan ibarətdir ki, “*bu baxımdan poeziya incəsənətin digər növləri içərisində xüsusi yer tutur; bəzi mənələrdə o, incəsənətin bütün digər növlərinin əsasında dayanır və onun başlıca, daha tipik formasını təqdim edir. Incəsənətin istənilən sahəsinə mənsub həqiqi bədii əsərin üstünlükləri barədə danışarkən “poetiklik” sözündən istifadə edərkən biz poeziyanın unikal statusunu etiraf etmiş oluruq. Poeziyanın tutduğu məqam onun dillə əlaqəsi ilə izah edilir. Poeziya o baxımdan universaldır ki, onun istifadə etdiyi vasitənin özü hüdudsuz və azaddır; başqa sözlə, onun istifadə etdiyi vasitə - dil - özünü fikrin formalaşması və ifadəsi üçün istifadə olunan hüdudsuz innovasiyalar potensialı sistemi olaraq təqdim edir*” [5, s.47].

Əlbəttə, bu cür təhlillərdən sonra ümumi dilçilik elminin banisi, alman mütəfəkkiri (göründüyü kimi, N.Xomski rəşənlə karteziyan düşüncəsi ənənələrini fransızlarla məhdudlaşdırmayıb alman, ingilis və b. xalqlardan olan mütəfəkkirlərdən də bəhs açır) V. fon Humboldt ideyalarına keçilməsi zəruri idi. Humboldtun dil haqqındakı hərtərəfli ümumi nəzəri baxışlarında dilin işlədilməsinin yaradıcı aspektinə xüsusi yer verilməsi də göstərir ki, bu məsələ - yaradıcılıq aspekti insan dilini dərinlən səciyyələndirən bir məsələdir. N.Xomski yazır:

“*Nə zaman ki Humboldt dili, hər şeydən əvvəl, ergon (Werk ‘fəaliyyətin məhsulu’) deyil, energie (Thatignit ‘fəaliyyət’) kimi, “ölü məhsul” (ein todtes Erzeugtes) deyil, “yaradıcı proses” (eine Erzeugung) kimi səciyyələndirir, o zaman tez-tez, demək olar ki, Karteziyan dilçiliyi, eləcə də dilin fəlsəfəsi və romantiklərin estetik nəzəriyyəsi üçün tipik söz və ifadələrdən istifadə edərək o (dil) barədəki təsəvvürü həm genişləndirir, həm də inkişaf etdirir*” [5, s.49-50].

Heç bir şübhə yoxdur ki, N.Xomskinin yeni dilçilik nəzəriyyəsinin qarşısında dayanan ən böyük maneə F.de Sössür və struktur dilçilik idi. Çünki burada dilin yaradıcılıq aspekti barədə heç nə deyilmir, onun struktur - sistem xarakteristikası verilirdi ki, bu da “innovasiya” deyil,

“analogiya”lar barədə ehtimallara əsas yaradırdı. Halbuki V. fon Humboldt Karteziyan dilçiliyi (və fəlsəfəsi) dövründən başlamış ideyaları karteziyançılıqdan “romantizm”ə ötürmüş və bu ideyalar o qədər əsaslı olmuşdur ki, nəinki tarixi-müqayisəli dilçilik, hətta F.de Sössürün “inqilabı” – sistem-struktur dilçilik belə onun qarşısını ala bilməmişdi. Ancaq bu, o demək deyildi ki, F.de Sössürün dil nəzəriyyəsi yeni nəzəriyyənin – törədici dilçiliyin meydana çıxması ilə nüfuzdan düşür, yaxud nə isə itirirdi, əksinə, Humboldtdan gələn dilçilik ideyalarını F.de Sössür “xarici dilçilik” statusunda gələcək dilçilərin sərəncamına buraxmışdı. Strukturalizm də “xarici” yox, məhz “daxili” dilçiliklə məşğul olduğuna görə ümumi dilçilikdə XX əsrin ortalarına qədər V. fon Humboldt – F.de Sössür istiqamətindəki inkişaf getməmiş, ona görə də N.Xomski “özünəqədərki tarix”i bərpa etmək üçün bir az da irəli gedib Karteziyan dövründən başlamışdı ki, əslində, bundan da irəli getmək olardı.

Ancaq dilə münasibətdə məzmun – forma əlaqələrini, görünür, dil filosofları içərisində V. fon Humboldt qədər dərinədən dərk (və ifadə) edən mütəfəkkir olmamışdır.

N.Xomski ümumi dilçiliyin banisinin belə bir ümumiləşdirici fikrini sitat gətirir: *“Dil özünü ruhun daim yenidən başlayan elə bir işi kimi təqdim edir ki, fikrin ifadəsi üçün yararlı üzvlənmiş səs əmələ gətirmək istiqamətinə yönəlsin”* [5, s.50].

O, əlavə edir: *“Ruhun işi” daimi və eyni cür amili müəyyən edir ki, Humboldt onu dilin forması (Form) adlandırır. Dildə dəyişməz olan yalnız törədici dilçiliyin alt (dərin) qanunlarıdır ki, nitqin fəal istehsalı zamanı törədici proseslərin həyata keçirilməsinin məqsəd və üsulları nitqin fəal istehsalı (yaxud onun elə bir dərk olunması kimi ki, Humboldt ona nitq istehsalına qismən uyğun gələn fəaliyyət olaraq baxır) heç cür determinasiya olunmur”* [5, s.50].

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Humboldtdun təsəvvüründə forma anlayışı ruhun hərəkətindən, fəaliyyətindən asılı olan dinamik bir hadisədir. Dil formasını “sistemli struktur” sayan mütəfəkkir düşünür ki, *“nitq fikir və özünüifadə alətidir. O, insanda koqnitiv proseslərin təbiətini, insanın fikirləşən və fikirləşərkən yaradan gücünü müəyyən etməklə “immanent” və “konstruktiv” rol oynayır... [Nəticə etibarilə,] Humboldt karteziyan dilçiliyi mövqeyindən kəskin şəkildə geri çəkilir, elə bir mövqe tutur ki, daha çox, romantiklər üçün səciyyəvidir”* [5, s.52-53].

Humboldtdun harada karteziyançı, harada romantik olduğunu müəyyən edərkən N.Xomski kifayət qədər aydın prinsiplərə dayanır:

“Elə ki Humboldt bəyan edir, məsələn, bəyan edir ki, insan “səslər aləmi ilə özünü əhatə edir ki, şeylər aləmini dərk edib yenidən işləsin”, o, Karteziyan dilçiliyi çərçivəsində qalır, çünki dilə, hər şeydən əvvəl, heyvanlarda olan tipdə funksional kommunikativ sistem kimi yox, təfəkkür aləti və özünüifadə kimi baxır” [5, s.53].

N.Xomski əminliklə bildirir ki, *“dil forması” anlayışının törədici dilçiliyin necə stabil və dəyişməz prinsip kimi orijinal işlənilib hazırlanması”* dil nəzəriyyəsi sahəsində Humboldtdun əhəmiyyətli xidmətlərindəndir, sonra əlavə olaraq göstərir ki, Humboldt tərəfindən *“dil forması” anlayışının işlənilib hazırlanmasına “mexaniki forma” və “üzvi forma” arasındakı fərq üzərində canlanmış müzakirələr fonunda baxmaq lazım gəlir ki, romantizm dövründə aparılmışdır”* [5, s.55].

Həmin müzakirələrdə iştirak edən A.V.Şlegel yazırdı: *“Nə zaman ki xarici qüvvələrin təsiri altında keyfiyyəti ilə heç bir əlaqə olmadan istənilən materiala təsadüfi əlavə kimi möhürlənir, forma mexanikidir... Üzvi forma isə anadangəlmədir, o, daxildən açılır, doğuşun tam inkişafı ilə eyni zamanda müəyyənlik qazanır”* [5, s.55-56].

İngilis filosofu Samuel Teylor Kolric (1772-1834) də təxminən eyni fikirdə idi: *“Forma o zaman mexanikidir ki, verilmiş materiala biz əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş formanı möhürləyirik ki, həmin formanın materialın xüsusiyyətlərindən irəli gəlməsi vacib deyil... Üzvi forma isə anadangəlmədir, öz inkişafı miqyasında daxildən formalaşır...”* [5, s.56].

“Forma” anlayışına marağın güclənməsi kontekstində “dil forması” anlayışı da, şübhəsiz, redaktələrə məruz qalmalı idi. *“Dilin “üzvi forma”sının Humboldt anlamı və fərdi nitq törəmələrinin simasının müəyyən olunmasındakı rolu üzvi və mexaniki formalar arasında fərq mövzusunda mübahisənin təbii yardımçı məhsuludur...”* [5, s.56-57].

Hər nə qədər XVII-XVIII əsrlərin karteziyançılıq ənənələrini davam etdirib XIX əsrin birinci yarısına mənsub klassik alman fəlsəfəsi hüduqlarında düşünsə də və nəhayət, romantizmin rəşionalılıqdan uzaq xülyalarına meyil etsə də, V. fon Humboldt dilin yaradıcılıq aktı olaraq

dərkində, heç şübhəsiz, o şəxsiyyətdir ki, məzmun – forma münasibətlərinin dildə təzahürü texnologiyalarını istər özünə qədər, istərsə də özündən sonra heç kimlə müqayisə olunmayacaq qədər mükəmməl bir analitiklə müzakirə mövzusunə çevirməklə nəinki bu gün, sabah da hansısa ideya üçün çıxış (və istinad) nöqtəsi olan bir təfəkkür generatoruna çevrilmişdir. N.Xomskinin dil nəzəriyyəsinin dünyada qazanmış olduğu nüfuz, təbii ki, V. fon Humboldta istinad etmədən bu qədər böyük metodoloji dəstək ala bilməzdi, hətta karteziyaçılara, eləcə də “Ümumi və rəşional qrammatika”ya “tarixəqədərki” mənbə olaraq dayanmanın uğuru da bundan sonra gəlir.

N.Xomski isə yazır: “... *Humboldtun dilin üzvi formasını – onun hər bir ayrıca elementini təyin edən qayda və prinsiplər sisteminin törədiciyini ortaya çıxarmaq cəhdi yalnız bir mühüm istisna ilə müasir dilçiliyə çox az təsir göstərmişdir*” [5, s.61].

Sual olunur: V. fon Humboldtun dildə forma axtarışlarının dərinliklərinə qədər varan, onun mülahizələrinin bütün miqyasını əhatə etməyə çalışan XX əsrin ortaları dil mütəfəkkirini razı salmayan nədir?.. Heç şübhəsiz, Humboldtun dövrü üçün səciyyəvi olan romantizmlə yanaşı, müqayisəli-tarixi metoda marağı!.. O metoda ki, N.Xomski deduktivizmi, universalizmi onu qəbul edə bilməzdi. Halbuki insan dilini bütün universal tərəflərilə birlikdə vahid hadisə sayan Humboldt eyni zamanda hər bir xalqın dilinin onun ruhu olduğunda israr etməklə bu universallığa dilin nəinki “üst”, “alt” strukturunda da şübhə yaratmışdı.

Ancaq yenə də N.Xomskinin “mühüm istisna”sına qayıdaq. Həmin istisna ondan ibarətdir ki, “*Humboldt üçün dil təcrid olunmuş fenomenlər – sözlərin, səslərin, nitqin fərdi məhsullarının və s. yığılı deyil, “orqanizm”dir, onda bütün hissələr qarşılıqlı asılılıqdadır, hər bir elementin rolu onun “alt” (“dərin”) formanı tələb edən törədici prosesinə münasibətilə müəyyənləşir*” [5, s.61].

Dildə formanın ən üzdə olan təzahürü cümlə və ya söyləmdir ki, əslində, nitqin əsas təzahürüdür, yəni formadır. N.Xomski bu məsələnin “Ümumi qrammatika”da necə qoyulduğunu (“dilin obrazlı işlədilməsini istisna etməklə, cümlənin qurulması qaydaları barədə qrammatist çox söz deyə bilməz”) xatırlatmaqla yanaşı, fransız karteziyançı Bernar Laminin (1640-1715) “Qrammatika”dan bir az sonra nəşr olunmuş “Ritorika”sında “nitqin qurulması zamanı əməl edilməli olan söz sırası və qaydalar”a baxılmasından imtina edilməsi barədə məlumat verməklə sonuncu mənbənin sözlərilə belə bir fikri təsdiq edir ki, “*dərrakənin təbii işığı nə etmək lazım olduğunu* (yəni cümləni necə qurmaq lazım gəldiyini – Q.C.) *özü göstərir*” [5, s.64].

“Karteziyan dilçiliyi”nin sözügedən bölməsinin – “Dilin işlənməsinin yaradıcı aspekti”nin sonunda müəllif “forma” məsələsinə bir də qayıdaraq göstərir ki, “*dil hüddudlu vasitə, ancaq hüddudsuz ifadə imkanları təqdim edir ki, sonuncusu anlayış və cümlələrin yalnız formalaşma qaydaları ilə məhdudlanır... Hər bir dilin sonlu sayda prosedurlarla müəyyən olunan forması (müasir terminlərlə onun generativ qrammatikası) özünü elə “üzvi vəhdət” kimi təqdim edir ki, dilin bütün baza elementləri öz aralarında əlaqələnməmiş olur; o, fərdi dil manifestasiyalarının hər birinin əsasında dayanır ki, sayları potensial olaraq qeyri-məhduddur*” [5, s.66].

“Alt” və “üst strukturlar” bölməsində də N.Xomski dildə məzmun və forma münasibətlərilə bağlı bir sıra məsələlərə toxunur ki, onların çıxış nöqtəsi bölmənin əvvəlində deyilən belə bir fikirdən ibarətdir ki, “*dil və təfəkkür prosesləri həqiqətdə eynidir*” [5, s.70]. “Alt” strukturun nə olduğunu müəyyənləşdirərkən müəllif yazır:

“*Alt struktur elementar mühakimələrin müxtəlif üsullarla təşkil olunmuş elə sistemlərindən ibarətdir ki, sadə növ subyekt və predikatdan ibarət subyekt-predikat formasına malikdir (sadə növ subyekt və predikat dedikdə daha mürəkkəb ifadə yox, kateqoriya nəzərdə tutulur)*” [5, s.86].

Artıq qeyd olunduğu kimi, N.Xomski “Karteziyan dilçiliyi”ndə dildə məzmun – forma münasibətləri barədəki karteziyançı mühakimələrini müasir dilçiliyin dilinə “tərcümə etməyə” çalışır. Məlum olur ki, bu cür “tərcümə” üçün material kifayət qədərdir. Onların əksəriyyəti nə qədər ənənəvi terminologiya ilə danışsalar da, yeni dil nəzəriyyəsinin tarix səhnəsinə gələcəyi barədə öncədən xəbərdarlıq etmişlər. “*Beləliklə, hər hansı ifadənin sintaksisi mahiyyət etibarilə odur ki, biz onu alt struktur adlandırırıq, onun ifadə konstruksiyası isə odur ki, onu üst struktur adlandırırıq*” [5, s.99].

“Dil və təfəkkür” kitabı ilə N.Xomski özünün lingvistik nəzəriyyəsini yalnız dilçilik deyil, eyni zamanda ümumi fəlsəfi baxışlar kontekstində bir daha həm keçmiş, həm indi, həm də gələcək miqyasında nəzərdən keçirərkən məzmun – forma münasibətlərinə də müəyyən yer ayırmışdır.

Keçmiş bizə Por-Royal qrammatikası nümunəsində dilin alt və üst strukturları anlayışlarında ehtiva olunan məna ilə səs arasındakı münasibətləri təqdim edir. Bu nəzəriyyə *“ilk baxışdan kifayət qədər birmənalı görünə bilər. Buna baxmayaraq o, özündən əvvəlki fikirlərdən fərqlənir və bir məsələ də maraqlıdır ki, XIX əsrin sonunda müasir dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafı ilə birgə, demək olar ki, heç bir iz buraxmadan yox oldu”* [3, s.39].

F.de Sössürün sintaqmatika və paradiqmatika şəklində taksonomik yanaşması alt – üst strukturlar baxışları dilçilikdən tamamilə sıxışdırıb çıxartmaq cəhdi olsa da, söylədiyi bir fikir ki, *“cümlənin əmələ gəlməsi prosesi ümumən dil sisteminə aid deyildir”*, onun hətta fəlsəfi qrammatikadan da irəli getdiyini göstərdi [3, s.42].

Çünki F.de Sössür, N.Xomskinin hər halda söylədiyi kimi, həmin “təsadüfi fikir” o demək idi ki, *“cümlə formalaşması sırf dil (langue) problemi deyil, əksinə, onun danışığı (parole) adlandırdığı sahəyə aiddir və buna görə də dilçilik tədqiqatlarından kənarda qalmışdır; sərbəst yaradıcılıq prosesi olaraq o, söz formalarını və səs sistemlərini tənzimləyən qaydalardan başqa lingvistik qaydalarla məhdudlaşmır”* [3, s.42-43].

Hazırda dil haqqındakı elmin dilemma qarşısında qaldığını vurğulayan “Dil və təfəkkür” müəllifi bunlardan birinin “XVII əsrdən başlayaraq romantizm dövrü” də daxil olmaqla çiçəklənmiş fəlsəfi qrammatika ənənəsi”, digərinin isə strukturalizm ənənəsi olduğunu göstərdikdən sonra yazır:

“[Strukturalizm] göstərdi ki, dildə abstrakt şəkildə tədqiq oluna biləcək struktur münasibətlər mövcuddur. Strukturalizm dil haqqında diskursların dəqiqliyini tamamilə yeni səviyyələrə qaldırdı. Lakin düşünürəm ki, həmin istiqamətin verdiyi ən böyük töhfə, qərribə də olsa, çox güclü tənqiddə məruz qalmışdır” [3, s.45-46].

Həmin tənqiddə məruz qalan məqamların ən mühümlərindən biri də strukturalizmin dildə məzmun – forma münasibətlərinə lazımi səviyyədə aydınlıq gətirə bilməməsi idi ki, Xomski bu barədəki mövqeyini belə əsaslandırmağa çalışır ki, *“uğursuzluğun səbəbi bu cür üsulların (yəni struktur təhlil üsullarının – Q.C.) ən yaxşı halda üst struktur hadisələrilə məhdudlaşdığı və buna görə də dildən istifadənin yaradıcı aspektini və semantik məzmunun ifadəsini vurğulayan mexanizmləri açıqlaya bilməməsindədir”* [3, s.46].

Yalnız “dünən”in dilçiliyinin strateji maraqlarının gözdən keçirilməsindən alınan nəticə kimi yox, eyni zamanda dilə deduktiv baxışın ümumən dil haqqındakı elmə müncər edilməsi kimi təfsir oluna biləcək aşağıdakı strateji qənaət də “Dil və təfəkkür”ün izlədiyi “indi” və “gələcək”in mənzərəsini yaradır:

“Müasir dilçiliyi təfəsilatlı faktlara ehtiraslı maraq kimi, fəlsəfi qrammatikanı isə mücərrəd ümumiləşdirməyə eyni həvəs kimi təsvir etmək demək olar ki, dəqiqdir. Məna elə gəlir ki, bu iki əsas cərəyanı birləşdirmək və onların müvafiq nailiyyətlərindən çıxan sintezi inkişaf etdirmək vaxtı gəlib çatmışdır” [3, s.46].

“İndi”yə gəldikdə, N.Xomskinin özünün ən nüfuzlu iştirakçısı olduğu bu dövr, əgər belə demək mümkünsə, “təfəsilatlı faktlar”a marağın gəlib çıxacağı (hər nə qədər mübahisəli olsa da) yekunların qiymətləndirilməsindən daha çox, “mücərrəd ümumiləşdirmə” ehtirasının doğurduğu aşırı deduktivliklə səciyyələnir ki, burada dildə məzmun və forma münasibətləri barədəki diskussiyaları koordinasiya etməyin özü belə birmənalı deyil. Bununla belə aydın görünür ki, “indi”nin (xatırladaq ki, həmin “indi” artıq bizim üçün “keçmiş”dən az fərqlənir – Q.C.) dilçilik düşüncəsində “məzmun və forma” anlayışlarından qaçılır. Əgər bu düşüncə, doğrudan da, fəlsəfidirsə (artıq qeyd etdiyimiz kimi, N.Xomski strukturalizmlə qarşıdurmada uğur qazanmış fəlsəfi qrammatikadan danışır), həmin klassik anlayışlar dilçiliyin müvafiq anlayışları (məsələn, “məna” və “səs”) ilə necəsə uyğunlaşdırılmalı, başqa sözlə, unifikasiya edilməlidir. Ola bilməz ki, dilə fəlsəfi baxış dilçiliyin o qədər də dəqiq olmayan terminlərinə aludə olub, heç bir “izahat vermədən” fəlsəfədən uzaqlaşsın.

“İndi”nin əsas məsələsi problemin həllinin filosofdan deyil, dilçidən gözlənilməsidir ki, onun da çıxış nöqtəsi dilin mənimsənilməsi adlanan prosedurdur: *“Dil bilgisini mənimsəmiş şəxs xüsusi olaraq səs və mənanı özündə ehtiva edən qaydalar sistemini mənimsəyir”* [3, s.51].

Məna və ifadə planlarında dilçinin məhz dilin mənimsənilməsi prosesini izləyərək qarşılıqlı münasibətlərin mexanizmini öyrənmək imkanı olduğunu əsaslandırmağa çalışan müəllif əlavə edir ki, *“grammatik formanı müəyyən edən və müəyyən məlumat toplusu əsasında müvafiq formanın grammatikasını seçən prinsiplər ənənəsi “universal grammatika” termini ilə adlandırıla bilən predmet mahiyyəti daşıyır”* [3, s.52]. Beləliklə, *“praktiki olaraq, dilçi həmişə həm universal, həm də xüsusi grammatikanın tədqiqi ilə məşğul olur. O, deskriptiv xüsusi grammatikanı əldə olan sübut əsasında digər deyil, bu yolla yaradarkən şüurlu, ya da şüursuz şəkildə grammatik formaya aid müəyyən mülahizələrə əsasən hərəkət edir və bu mülahizələr universal grammatika nəzəriyyəsinə mənsubdur”* [3, s.52].

“Gələcəy”ə gəldikdə isə, görünür, müəllifin bizi maraqlandıran mövzuda irəli sürdüyü ən mühüm müddəə ondan ibarətdir ki, *“real tərəqqi dil mexanizmlərinin, yəni dildən istifadənin yaradıcı aspektini mümkün edən və ifadələrin fonetik formasını və semantik məzmununu müəyyənləşdirən formal prinsiplərin tədqiqində qazanılır. Bizim bu mexanizmləri, hətta yalnız fraqmentlərlə olsa da, başa düşməyimiz insan psixologiyasının tədqiqi üçün real nəticələrə gətirə bilər”* [3, s.143].

Nəticə: “Kartezian dilçiliyi”ndən az sonra “Dil və təfəkkür”ün meydana çıxması N.Xomskinin çoxşaxəli yaradıcılıq axtarışlarında dildə məzmun və forma münasibətləri mövzusunda dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqələri kontekstində yenidən baxmağın strategiyasını aktuallaşdırmış oldu.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov, Q.Q. Ümumi dilçilik öçerkləri / Q.Q.Cəfərov, S.N. Həsənzadə — Bakı: Elm və təhsil, —2024.—304s.
2. Humboldt, V. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında / V. fon Humboldt. — Bakı: Nurlan, — 2008. —360 s.
3. Xomski, N.A. Dil və təfəkkür / N.A.Xomski. — Bakı: Kitab aləmi,—2006.—152 s.
4. Sössür, F. Ümumi dilçilik kursu / tərc.ed. N.Cəfərov, İ.Temiroğlu. —Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, —2018. —356 s.
5. Хомский Н. Картезианская лингвистика, Предисл. Б. П. Нарумова. — М.: КомКнига, 2005. — 232 с.
6. Arnould, A. The Port-Royal Grammar/ Arnould A. Lancelot C. —Paris: Mouton, —1975, — 197 p.
7. Chomsky, N.A. New Horizons in the Study of Language and Mind/ Chomsky, N.A. — Cambridge: Cambridge University Press, — 2000, — 230p.

Гисмет Джафаров

Взаимосвязь содержания и формы в языке: от «картезианской лингвистики» к «языку и мышлению»

Резюме

В статье рассматривается вторая фаза взглядов Ноама Хомского на отношения содержания и формы в языке, начиная с “Картезианской лингвистики” и заканчивая “Языком и мышлением”. Также американский лингвист-философ анализирует отношения картезианцев (от Р. Декарта до В. фон Гумбольдта) к творческим аспектам использования языка, структурам нижнего и верхнего уровней, а также разъясняет философские взгляды рационалистов на эти отношения. Хомский приходит к выводу, что творческая природа является отличительной чертой только человеческого языка. В “Языке и мышлении” великий лингвист разрабатывает новую лингвистическую теорию в контексте лингвофилософских взглядов, исследуя язык и мышление в исторической перспективе. Стратегия рассмотрения взаимосвязи языка и мышления в контексте отношений содержания и формы также определяется в соответствующих работах.

Ключевые слова: *Н. Хомский, язык, мышление, картезианство, содержание, форма.*

Gismat Jafarov

Relations between content and form in language: from "cartesian linguistics" to "language and thought"

Abstract

This article explores Noam Chomsky's views on the relationship between content and form in language, from the "Cartesian Linguistics" phase to the second phase of his work in "Language and Thought." Additionally, it examines the rationalist philosophers' views on language usage in sections such as "The Creative Aspects of Language Use," "Substructures and Superstructures," and others, clarifying the contours of the content-form relationship in language. Presenting the Cartesian philosophers' (from Descartes to Wilhelm von Humboldt) views on the creative nature of language, Chomsky concludes that the creative feature is the characteristic that defines human language. In "Language and Thought," the prominent linguistic engineer envisions a new linguistic theory within the context of linguistic-philosophical perspectives, considering the past, present, and future dimensions. The article also determines a strategy for examining the mutual relationship between language and thought in relation to content and form in corresponding works.

Key words: *Noam Chomsky, language, thought, Cartesian, content, form.*

Çapa tövsiyə edən: *Bakı Dövlət Universiteti*

Rəyçilər: *professor İ.Tahirov
fil.e.d. N.Əliyeva*